

Što nam je ponuđeno za učenje romskoga jezika

(Demir, Ljatif; Durmiš, Nevsija. 2012. *Gramatika romskoga jezika*. Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”. Zagreb. 118 str.)

Do 2012. godine govornicima hrvatskoga najdostupnija gramatika romskoga jezika bila je ona Rajka Đurića (Beograd, 2005.) pisana srpskim, ali čitljiva govornicima hrvatskoga bez posebnoga napora, osim onoga što ga mlađe generacije koje ćirilicu više ne uče u školama moraju uložiti u svladavanje toga pisma. No, ta gramatika obrađuje ustroj romskoga jezika koji je većim dijelom konstruiran upravo za potrebe te gramatike. Takvom se konstrukcijom želi pokazati da je romski direktni potomak sanskrta, i to direktniji od ijednoga novoindoarijskoga jezika. Tako se npr. u njoj romski glagoli razvrstavaju u deset razreda, razlikuju tematsku i atematsku konjugaciju i sve načine koje razlikuje sanskrt, pa čak i onaj koji je sačuvan u vedskome sanskrtu, i to samo u njegovim najstarijim slojevima. Stoga doista od romskoga „direktnijega” i unatoč tisućljeća udaljenosti „bliskijega” potomka sanskrta ne možemo zamisliti. To da su novoindoarijski jezici od formativne faze sanskrta prošli višemilenijski put promjena i da su već u 6. st. pr. Kr. bili u završnim stadijima praktske formativne faze u kojoj su se dogodile velike promjene unutar i imenskoga i glagolskoga fleksijskoga sustava, gubitak dvojnine itd., te da otprilike u 10. st. posl. Kr. počinje novoindoarijska formativna faza obilježena daljnjim pojednostavnjenjem fleksije, pojavom postpozicija za izražavanje padežnih odnosa, gubitkom sintetskih glagolskih oblika itd., autor te gramatike uopće ne uzima u obzir. Tu i takvu gramatiku većim su dijelom koristili Ljatif Demir i Nevsija Durmiš za svoju *Gramatiku romskoga jezika*.

Nakon što sam pregledala gramatiku Demira i Durmiševe, slučajno sam dobila makedonsku gramatiku romskoga jezika koju je 2010. bio objavio Romski kulturni i edukativni centar „Darhia” u Skoplju, dakle objavljena je dvije godine prije hrvatske gramatike romskoga jezika. Autor te gramatike je također Ljatif Demir na prvome mjestu, a kao koautori pojavljuju se zatim Rajko Đurić i Fatime Demir. Odmah sam uočila niz podudarnosti, a nakon detaljne usporedbe postalo je jasno da je „hrvatska” gramatika romskoga jezika prijevod te makedonske gramatike uz nekoliko neznatnih dopuna. To se nigdje ne spominje. Osnovna je razlika između njih dviju to da se u „hrvatskoj” gramatici umjesto Rajka Đurića i Fatime Demir kao koautor javlja Nevsija Durmiš. Neznatne dopune više su pridonijele povećanju broja faktografskih grešaka i nejasno oblikovanih misli no proširenju jezičnih spoznaja. Cijelu

gramatiku karakterizira olak pristup građi koju se predstavlja te krajnje nemaran odnos prema oblikovanju teksta i jeziku na koji se prevodi. Taj „hrvatski” jedna je olaka i nelagodna mješavina hrvatskoga, srpskoga i makedonskoga. Premda je u impresumu navedeno ime lektora „hrvatskoga” teksta, taj tekst lekturu nije vidio. Sadržaj knjige nudi sve što se u gramatičkom opisu jednoga jezika očekuje. Nakon uvodnih tematskih cjelina posvećenih romskom jeziku u Europi, te onih o osnovnim pojmovima o jeziku kao i onih o nekim općim značajkama romskoga jezika slijede tematske cjeline Fonetika i fonologija, Morfologija, Sintaksa, zatim ona o strukturi romskoga padežnog sustava, a na kraju je tu i nekoliko stranica posvećenih pravopisnim pitanjima u romskome jeziku te popis literature. Gledajući sadržaj, tu je sve što jedna gramatika treba sadržavati, a budući da je priručnik namijenjen i onom dijelu romskoga pučanstva za koji autori pretpostavljaju da ne poznaje opće jezične pojmove i da ne zna gdje se s njima može upoznati, dodano je poglavlje o općim jezičnim pojmovima.

No, već pri čitanju sadržaja uočavamo da su neki naslovi nespretno sročeni i da nije provedena lektura. Tako je npr. jedno poglavlje naslovljeno ovako: *O pravim dijalektima romskog jezika – Dva nadjezika romskoga jezika-*, a drugo ovako: *Glas i fonema*.

Pri daljnjem čitanju uvodnih cjelina uočavamo da lektura hrvatskoga jezika uopće nije provedena. Za ukazivanje na to dostajat će ova dva primjera iz poglavlja *Jezik i riječ / Funkcionalni stilovi*. Najprije navodimo jednu rečenicu:

Norme jezika su općenarodni, ali njihova primjena zavisi od pojedinca. Svaki čovjek koji se služi jezikom je stavljen pred činom da napravi izbor od ukupnog sadržaja jezičnih sredstava koje su mu potrebne i koji mogu mu najadekvatnije poslužiti u izražavanju najadekvatnijeg sadržaja. Pri tom pojedinac sredjuje i ujedinjuje ta sredstva u jednoj određenoj cjelini odnosno izraz. (str. 17)

a zatim jedan cijeli ulomak:

Međutim, koliko i da se lako zabilježe te raznolikosti jezika ako se kreću od te sfere njegove uporabe, ipak klasifikovanje stilova i njihovo odvajanje nije jednostavno zato što je jezik mnogo komplikovan i predstavlja složeno jedinstvo sa redom nijansi i, svakako, takvu složenost teško može da bude podložna šematskom prikazivanju. (str. 18)

Izabrali smo dva ekstremna primjera hrvatske jezične nekompetencije iz kojih se nazire i nepotpuna osposobljenost autora ove romske gramatike za tumačenje općih lingvističkih pojmova. To se vidi već u prvoj tematskoj

cjelini naslovljenoj *Romski jezik u Europi* gdje se navodi da su se Romi u Europi počeli pojavljivati već u 11. stoljeću i da od 15. stoljeća razlikujemo tri razdoblja povijesti romskoga jezika. U karakterizaciji razdoblja potkrala se ozbiljna greška s obzirom na to da je riječ o proučavanju razdoblja istraživanja romskoga jezika, a ne o razdobljima povijesti jezika. Ta su tri razdoblja kratko okarakterizirana i samo su navedena imena većine istraživača iz drugoga razdoblja označenoga kao znanstveno, dok o trećem razdoblju naslovljenom *Razdoblje reformi i stvaralaštva* u pet redaka saznajemo samo da je počelo 1986. u Sarajevu Simpozijem o jeziku Roma i da je 1990. u Varšavi osnovana Komisija za standardizaciju romskog jezika i da su *postignuti značajni rezultati u razvitku romskog jezika i u stvaralaštvu Roma* (str. 11). To je sve što nam je o romskome u Europi rečeno, a i to je uglavnom skraćeni i u karakterizaciji razdoblja pogrešno interpretirani uvodni tekst Rajka Đurića u njegovu gramatiku romskoga jezika, no Đurićeve gramatike u popisu literature nema. Očekivali smo nešto drugo i nešto više, ali autori su očigledno hitali prema glavnoj temi svoje knjige i nisu htjeli gubiti prostor (svega jedna nepuna stranica), a ni vrijeme čitatelja na uvodne opaske premda su im dodijelili isti status tematske cjeline kao i pitanjima fonetike, morfologije, sintakse itd.

O drugoj uvodnoj tematskoj cjelini naslovljenoj *Osnovni pojmovi o jeziku* može se reći da je napisana nepregledno i nekompetentno, što ćemo pokazati na samo nekoliko primjera. Navode se tri definicije jezika, a jedna od njih je rečenica Romana Jakobsona: *Jezik je integralni dio društvenog života i kulture.* (str. 13). I to je ta „definicija”. Autori ne uvode nikakav red u pojmove kojima se obilježavaju jezični idiomi, a neke upotrebljavaju tako da ih nisu ni objasnili, pa možemo pročitati i sljedeću rečenicu kojom otpočinju jedan ulomak teksta: *U oba oblika književnog jezika (to je naročito važno za Rome), pismenoga i govornoga, valja razlikovati razgovorni jezik. To je jezik kojim se služimo za komunikaciju u svakodanijim prilikama; u domu, na ulici, u obitelji, s rođacima i sl. Da bismo se služili književnim jezikom, trebamo dati i neki napor...* (str. 14). Kao sinonim za standardni jezik navodi se književni jezik, ali u nekim su dijelovima teksta standardni i književni tretirani i kao dva različita pojma. Kada se govori o teškoćama ovladavanja standardnim jezikom, nailazimo i na rečenicu: *Kod Roma je to teže nego kod ostalih (zbog zemljopisne raslojenosti i uvjeta u kojima žive u svojim zajednicama, zbog nedostatka obrazovanja i učenja na vlastitom jeziku) i mnogi pojedinci i dalje za sebe smatraju da nemaju književnoga i standardnoga jezika.* (str. 15). Navode četrnaest jezičnih porodica i njima pripadajuće jezike, jasno s omaškama tu i tamo. Iz svega se vidi da su Demir i Durmiševa dosta čitali, da su imali izvora, ali ne i strpljenja, ili možda vremena, da se njima i svojim tekstom temeljitije i ozbiljnije pozabave. Tako

u zadnjem poglavlju ove tematske cjeline nailazimo na egzemplaran primjer aljkavosti koje u knjizi i inače ima previše. Iza ulomka o etimologiji, koji, usput rečeno, sadrži samo jedan redak, nailazimo na početak novoga ulomka koji u cjelini glasi: *Od leksičkog pogleda riječi se grupiraju i proučavaju prema: značenju (semantika), porijeklu i povijesnih uvjeta njihovog formiranja, govornim formama, oblast upotrebe i stilističke kvalitete.* (str. 18). Uvidom u gramatiku Demira, Đurića i Demirove na makedonskom postaje jasno da nije riječ o započetom i neizbrisanom ulomku, već o započetom i nedovršenom prijevodu ulomka. (str. 23 u makedonskome izvorniku).

O sličnom nemaru svjedoče i silne crte u tekstu čija funkcija postaje jasna tek nakon što se prelista gramatiku na makedonskom iz koje se vidi da je to nevješta i nepregledna realizacija inače lijepo uokvirenih i istaknutih ulomaka ili rečenica u izvorniku. U hrvatskom prijevodu to su samo neke crte koje se pojavljuju nerijetko i u većoj količini na jednoj stranici i samo unose vizualnu zbrku (npr. str. 14).

Zadnja uvodna cjelina *Osnovni pojmovi romskoga jezika* zamišljena je relativno dobro, ali o romskome jeziku kao predmetu znanstvenih istraživanja saznajemo izuzetno malo, a o takvim radovima iz 20. stoljeća o romskim idiomima koji su predmet ove gramatike nema ni spomena. Ima nekoliko važnih rečenica o radu slovenskoga jezikoslovca Franca Miklošiča (1813. – 1891.), ali kako njegova rada *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas* nema u popisu literature, a ni u bilješkama ispod teksta, pretpostavljamo da su podaci o Miklošičevim zaključcima o podrijetlu romskoga jezika odnekle preuzeti, jasno bez navođenja odakle, što je i inače često u ovoj knjizi. Istovremeno, nema ni kritičkih osvrti na rezultate Miklošičevih istraživanja kao da istraživanja te teme nakon Miklošiča nije ni bilo. Otvaranje teme o podrijetlu romskoga i njegovo situiranje unutar novoindoevropskih jezika je važno, ali obrađeno ovako kako je ovdje obrađeno ne donosi jasne i pregledne informacije. Naime, nakon tih nekoliko napomena o rezultatima Miklošičevih istraživanja prelazi se na poglavlje o poučavanju romskoga jezika i prvim udžbenicima. Zanimljiv je podatak da se pokušalo uvesti nastavu za romsku djecu na njihovu materinjem jeziku još u drugoj polovici 19. stoljeća u najistočnijim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije, a da je prva škola *na romskom jeziku u Bugarskoj osnovana godine 1900.* (str. 21). Iz te formulacije nije jasno je li u školi romski bio nastavni jezik za sve predmete, za samo neke ili je pak bio samo jedan od predmeta nastave. No, nećemo sitničariti, saznali smo još da su uz početnicu za romski objavljenu 1934. u Moskvi generacije romske djece učile svoj materinji jezik. Navedene su još neke europske zemlje u kojima se pojavljuju

udžbenici na romskom jeziku te da je prva romska gramatika u Makedoniji ona K. Kepeskoga i Š. Jusufa objavljena u Skoplju 1980. godine.

Premda je standardizaciji romskoga posvećena cijela stranica, tu su iznesena samo načela standardizacije romskoga za potrebe njegova uvođenja kao nastavnoga predmeta u Republici Makedoniji donesena 1992. u Skoplju, i to onako kako su zapisana u deklaraciji *Opća načela kodifikacije romskog jezika*. Ova gramatika izlazi 20 godina nakon te skopske deklaracije, ali u njoj nema ni riječi o tome što je u ta dva desetljeća na standardizaciji romskoga u Makedoniji učinjeno i hoće li ova gramatika za podlogu imati makedonski arlijski kao što je u toj deklaraciji bilo predviđeno s nekim dopunama iz *džambaskoga, bugurdžijskoga i gubertskoga*.

Zatim slijedi poglavlje *Uvod u gramatičku strukturu romskih govora* koje sadrži deset redaka i u kojem prvi odlomak glasi: *Da bi se opisala gramatička struktura romskoga jezika, prvo se mora napraviti uvod u gramatičkoj strukturi govora u romskom jeziku. Zadatak da se to napravi zaista nije nimalo jednostavan.* (str. 23). Potom se naglašava da je romski jedinstven jezik u kojemu u različitim govorima, koji se u zagradi poistovjećuju s dijalektima, postoje razlike u glasovima.

Iduće je poglavlje *Povijesni razvitak glasovnog sistema u romskom jeziku*. U njemu saznajemo da postoje tri faze „razvoja” romskoga glasovnog sustava: praromska, ranoromska i novoromska. Za praromsku, koja po Demiru i Durmiševoj traje od 5. do 10. stoljeća, tablično su prikazani svi suglasnici iz toga razdoblja; to je zapravo suglasnički inventar novoindoarijskih jezika bez zvučnih aspirata. Naravno, autori to nisu izmislili, oni su taj podatak preuzeli iz teksta Nikole Rašića (taj jest naveden u popisu literature, ali tako da tko ne zna u kojoj je knjizi objavljen, do njega ne može ni doći), ali kako ne raspoložu vlastitim kritičkim aparatom da postave pitanje na temelju čega je taj glasovni fond rekonstruiran, to sve ostaje krajnje problematično, i to tim više što autori u tekstu iza tablice objašnjavaju da su se zvučne aspirate izgubile *prije, u praromskoj fazi* (str. 24), a oni upravo o toj praromskoj fazi govore. Dakle, ponestalo im je valjda koncentracije pa su zaboravili o kojem razdoblju govore. O ranoromskoj fazi saznajemo da se glasovni sustav mijenja pod utjecajem jezika s kojima Romi dolaze u dodir kao što su grčki, perzijski, kurdski, osetski, armenski i neki kavkaski jezici te da u romski ulaze neki novi glasovi i da se počinju pojavljivati određene glasovne promjene. Novoromska faza je označena kao ona u kojoj Romi napuštaju prostor Grčke i dolaze u doticaj sa slavenskim i drugim europskim narodima. Tada dolazi do usvajanja opet novih glasova i novih glasovnih promjena.

Zatim slijedi poglavlje *Teritorijalna podjela romskih govora* u kojemu se govori samo o romskim narječjima koja se tako i označuju premda naslov jasno ukazuje na to da bi tu trebalo biti riječi o govorima. Ovdje je prilika spomenuti da autorima razlika između termina dijalekt, govor i narječje nije jasna, ali nakon svega navedenoga doista bi bilo previše očekivati da poznaju Brozovićeve neutralni termin *idiom* kojim su mogli izbjeći stupicu kada nisu sigurni o kojoj se jezičnoj veličini radi. Narječja su razvrstana u vlaška i nevlaška, a nevlaškim je određena i teritorijalna rasprostranjenost. Samo zbuñuje to što se u ovom poglavlju spominje da se u Makedoniji gurbetsko narječje naziva i džambaskim, a samo dvije stranice ranije čitali smo da se u Republici Makedoniji standardni romski treba dopunjavati *iz svih romskih govora kao što su džambaski, bugurdžijski i gurbetski* (str. 22). Bio je to još jedan primjer zbuñujuće terminološke formulacije, ali i one koja se odnosi na razvrstavanje romskih idioma. U Makedoniji se tamošnji gurbetski idiom doista naziva džambaskim.

Zatim slijede tri poglavlja koja ukratko govore o glasovnim pomjenama u romskome, a potom poglavlje *Pregled suglasnika romskoga jezika* u kojemu su abecednim redom u tri dugačka stupca izneseni suglasnici za arlijski, gurbetski/ džambaski i lovarski. U tablici suglasnika zabunom su se potkrali samoglasnici *o i u*.

Ta tematska cjelina završava poglavljima *Klasifikacija romskih dijalekata i O pravim dijalektima romskog jezika – Dva nadjezika romskoga jezika*-. U prvom je izneseno mišljenje Marcela Courthiadea da postoje tri skupine romskih idioma koji su jako izvrgnuti utjecaju jezika okoline i četvrta koju čine pravi romski dijalekti. U zadnjem poglavlju o pravim romskim dijalektima ne doznajemo ništa, a o dva nadjezika romskoga jezika iznose se nepregledno neke karakteristike „stratuma” 1 i 2, a da nije potpuno jasno što se točno pod pojmom stratum misli.

Nakon iznesenih nekoliko primjedaba na uvodna „razmatranja” koja čine gotovo trećinu gramatike, čini se nepotrebnim ulaziti u detaljnu analizu opisa romskoga jezika. Pristup je isti kao u uvodnom dijelu, a i kompetencije autora nisu se promijenile. Možda samo treba pripomenuti da nigdje nije navedeno koji se romski idiom opisuje u ovoj gramatici. Pretpostavljamo da je to nešto na tragu već spomenute Skopske deklaracije o standardizaciji romskoga za potrebe makedonskih Roma. Veliko je pitanje je li to i najbolje za potrebe Roma i učenje romskoga jezika u Hrvatskoj, ali kudikamo je problematičnije kako su opisani glasovi romskoga jezika. Jasno, to je veoma složen zadatak pa romolozi obično posvećuju romskim glasovima mnogo stranica budući da još

nije standardiziran ni popis glasova za pojedina romska narječja pa se opisuju glasovi i glasovne promjene u romskim govorima. Tematskoj cjelini *Fonetika i fonologija* posvećeno je dvostruko više prostora no onoj u kojoj se obrađuje sintaksa. Tu je indikativna prva rečenica koja glasi: *Fonetika i fonologija, u znanosti o jeziku, proučavaju glasovnu razinu jezika. Među sobom se te dvije znanstvene grane poklapaju.* (str. 31). Ona je istaknuta kao zaseban odjeljak jednako kao i rečenica odjeljka o pismu koja glasi: *Romsko pismo proizlazi iz fonetike romskog jezika.* (str. 31).

U podrobno ekspliciranje kako su obrađena pojedina pitanja romske fonetike i fonologije te kako je organiziran opis morfologije romskoga jezika nećemo ulaziti. Dostavno je spomenuti da je u ovoj gramatici, kao i u gotovo svim ostalim opisima romske imenske fleksije, njihovim autorima samo akuzativ kosi padež, a genitiv, koji je zapravo od imenice izvedeni pridjev, pravi je padež (u paradigmama ga navode kao da je padež premda na jednom mjestu u tekstu spominju da se ponaša kao pridjev). Najčešće se govori o padežnim nastavcima, ponekad o postpozicijskim sufiksima, što ukazuje na potpuno nepoznavanje ustroja novoindoevropskih jezika, koji razlikuju uglavnom samo tri padeža: nominativ, kosi padež i vokativ, dok se ostali padeški odnosi izražavaju postpozicijama koje se dodaju kosom padežu ili pak iz iste imenice izvedenim pridjevom za potrebe izražavanja genitivnoga odnosa. Naime, u tim se jezicima ne može reći „kuća oca”, već samo „očeva kuća”. Kroz cijeli prikaz imenske fleksije proteže se već ranije spominjani „šlamperaj”, pa tako npr. ispod nadnaslova *Jednina* pojavljuju se imena padeža, a ispod nadnaslova *Množina* „padežni” oblici za jedninu; u taj su stupac na osebujan način uvršteni i „genitivni” oblici (str. 49 i 51). U imenskoj fleksiji spomenut ćemo samo još navođenje varijantnih oblika zamjenica, i to tako da se ne zna koja varijanta kojem romskom idiomu pripada; npr. za razliku od Rajka Đurića, koji je i inače izvornik za prikaz zamjenica i što se tiče definicija i što se tiče primjera, Demir i Durmiševa za pokaznu zamjenicu „ovakav” kao romski lik navode *asavako (gasavo)* (str. 60), dok se u Đurićevoj gramatici navodi samo gurbetski lik *gasavo* (str. 127). Trebalo je dosta propitivanja da saznam da se *asavako* upotrebljava u nekim arlijskim govorima. Aljkavost krajnjega reda je da se neke zamjenice kao što su npr. upitne i neodređene navode samo u svome romskom liku bez prijevoda na hrvatski (str. 60).

Sličnim primjerima vrvi cijela gramatika, ali iznijet ćemo samo još jedan koji i onome tko o romskome ne zna ništa jasno govori o lingvističkoj nespremnosti autora za poduhvat kojega su se latili. Naime, pod kauzativima navode kao primjere glagole „stidjeti se”, „cijepati” i „šetati” (str. 68).

Razmišljajući treba li se uopće osvrtni na gramatiku romskoga jezika Ljatifa Demira i Nevsije Durmiš, odlučila sam se ipak to učiniti da ne bismo još jedanput šutnjom poduprli stvaranje stručnjaka koji to zapravo nisu. Profesionalna je dužnost ukazati na pojavu novopečenih „stručnjaka” i na posljedice koje bi prešutno prihvatanje njih kao stručnjaka moglo imati za cijelu našu zajednicu, osobito onu akademsku. Ti „stručnjaci” jednostavno za tu struku nisu obrazovani ni formalno, ni neformalno. Ta nisu svi kojima je hrvatski materinji jezik kroatisti, kao što ne znači da čovjeka romologom čini to što je rođen kao Rom i što govori romski jezik.

Zdravka Matišić

Povijesna sociolingvistika za svakoga

(*The Handbook of Historical Sociolinguistics*. 2012. Ur. Hernández-Campoy, Juan Manuel; Conde-Silvestre, Juan Camilo. Blackwell Publishing. 674 str.)

Zbornik radova *The Handbook of Historical Sociolinguistics* iz 2012. godine u središtu čijega interesa je relativno mlada jezikoslovna disciplina – povijesna sociolingvistika, njezini korijeni, status i metodologija – rezultat je nastojanja istaknutih inozemnih lingvista okupljenih u mrežu *Historical Sociolinguistics Network* (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/index.php>).

Znakovito je da *Handbook* izlazi upravo na tridesetu obljetnicu fundamentalnoga povijesnosociolingvističkoga rada Suzanne Romaine *Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology* (1982.), čija se godina objave uzima donjim rubnikom postojanja povijesne sociolingvistike kao samostalne discipline. U toj knjizi autorica istražuje jezičnu varijaciju u staroškotskome s obzirom na različite žanrove (od službenih dokumenata do poezije i književne proze), istovremeno raspravljajući o statusu i metodologiji nove discipline.

Ubrzo nakon objave Romaineine knjige održana je 1983. godine i prva radionica iz *društveno-povijesne lingvistike* (tj. *socio-historical linguistics*, kako su je tada još nazivali), u Poznanju, a tom su prigodom Suzanne Romaine i Elizabeth C. Traugott (1985: 5) istakle da im je glavni cilj ujediniti sociolingviste, povjesničare jezika i povjesničare te u nadolazećim istraživanjima povezati bogatu filološku tradiciju s tada suvremenim radom na kvantitativnoj metodi, analizi diskursa, pragmatici i sl. Kao što vidimo, od samoga je početka bilo jasno da će povijesna sociolingvistika počivati na interdisciplinarnosti.